

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A mozgást jelentő magyar igék szemantikája*

The paper discusses the basic semantic features of motion verbs in Hungarian. The semantic structure of motion verbs are construed by important factors as follows: the features of the physical object completing the motion (the primary figure can move using its own energy source as an agent or as a passive theme via another energy source). Basic factors for the semantic construal of motion are the event structure, the components profiled within the event structure, the mood and speed of the motion, the types of landmarks, their orientation relation to the conceptualizer and boundedness, and duration, intensity and boundedness. There are three basic types of motion verbs: 1) verbs expressing active motion by direct energy source, 2) verbs denoting caused motion, 3) verbs of fictive motion. These types are structured by the named factors as matrixes. Differences are observed according to the character of the moving object, force dynamics and the type of the space whereby motion is completed.

Keywords: active motion, boundedness, caused motion, event structure, fictive motion, motion, reference frame, space, time

1. Bevezetés

Az alábbi tanulmány a mozgást jelentő magyar igék jelentését mutatja be. Az ige jelentésleírásának meghatározó szemantikai tényezői a következők (vö. LANG-ACKER 1987, 1991, TALMY 2000, TOLCSVAI NAGY 2015):

a temporális és térbeli referenciakeret,
az ige jelentésszerkezete, annak részeként az ige temporális jellemzői, az eseményszerkezet és a sematikus figurák,
az erődinamika,
az episztemikus lehorgonyzás,
a hatókör, az aspektus (lexikális és mondatszinten együttesen).

Az igék sokféleségéből adódó, részben eltérő, részben azonos szemantikai leírását a jelen tanulmányban egy prototipikus igecsoport demonstrálja. A mozgás fogalma legáltalánosabb, legelvontabb szinten azt az időbeli folyamatot reprezentálja, amelynek során egy fizikai tárgy a fizikai térben más testhez (vagy saját testének más részéhez) viszonyítva a helyét vagy helyzetét megváltoztatja, valamely megfigyelői nézőpontból szemlélve. A mozgást jelentő igék jelentésszerkezetében a mozgó test térben körülhatárolt kisebb fizikai tárgy (ekként van

* Köszönöm KUGLER NÓRÁNAK és LADÁNYI MÁRIÁNAK részletes és gondos véleményét, megjegyzéseit és javaslatait. A tanulmány az OTKA K100717 Funkcionális kognitív nyelvészeti kutatás című pályázati támogatás keretében készült.

konceptualizálva), amely más, prototipikusan rögzített, nagyobb és nem feltétlenül körülhatárolt fizikai tárgyhoz van viszonyítva a megismerésben. A mozgás fogalma az emberi megismerés számára közvetlen tapasztalatok sorára épül. A testben létező ember mozog, így saját testének mozgásáról folyamatos, összetett és kifinomult ismeretei vannak. Hasonlóképpen más testek mozgását is közvetlen érzékeléssel tapasztalja. Ezek a tapasztalatok a mozgásra vonatkozóan igen változatos és gazdag tudást eredményeznek. Ennek következtében a mozgást sok és sokféle igével lehet kifejezni a nyelvekben általában, így a magyarban is. A mozgást jelentő igék jelentése – éppen a közvetlen tapasztalatiság révén – viszonylag jól hozzáférhető a leírás számára, azt jól lehet adatolni.

Az alábbi szemantikai leírás az ige fent felsorolt meghatározó szemantikai tényezői közül az itt relevánsak felhasználásával a következő szempontok szerint történik:

általános tipizálás,
az inherens idő tartama és tagoltsága,
az eseményszerkezet változatai,
a figurák jellemzői,
az erődinamika,
a referenciakeret szerepe,
a mozgás tere.

Hangsúlyozni kell, hogy a mozgásigék – miképp bármilyen más nyelvi elem – jelentésének vizsgálatakor nem az adott jelenség (itt a mozgás) tudományos, például fizikai vagy biológiai leírására van szükség. Ettől eltérően a fő cél az adott nyelvi elem, így a mozgásige szemantikai tartalmának a bemutatása. E szemantikai tartalom tapasztalati alapú, a „népi” kategorizáción alapul, gyakran igen ősi feldolgozás alapján, messze megelőzve például az euklideszi geometria és a Newton-féle mechanika általánosan ismertté válását. A mozgás fogalma a mozgásigék jelentésében meghatározó módon a beszélő és cselekvő ember saját testi tapasztalataiból épül föl, a tér és az idő hasonló eredetű tapasztalatával összhangban. A tudományos ismeretek nem idegenek a népi ismeretektől, beépülhetnek a szavak szemantikájába, de nem írják fölül a népi kategorizációt (erre l. TAYLOR 1995, LAKOFF 1987). A nyelvek többségében a nap *felkel* és *lenyugszik* (geocentrikus világképet használva metaforikusan vagy szó szerint), a testek a teljes érzékelhető térben mozognak, amelynek egyik meghatározója az észlelő ember nézőpontja, a másik a földi tömegvonzás, nem pedig a három koordinátatengely rendszere.

2. Az ige szemantikájának általános tényezői

Az ige időbeli folyamatot jelöl, másképpen fogalmazva: ige az a szó, amely időbeli folyamatot profilál (LANGACKER 1987: 214–217, 244–254), vagyis a folyamat időbeliségét helyezi előtérbe. Az ige a folyamatot elemi, pillanatnyi állapotok időben egymásra következésével reprezentálja, figurák egymáshoz való viszonyában, specifikus eseményszerkezettel. Az ige az adott időbeli folyamatot összetett jelentésszerkezetben fejezi ki.

Az ige szemantikai szerkezetében leképezett idő kiinduló értelmezése a következő: lineáris, megszakítatlan, tagolatlan, kezdő- és végpont nélküli idő. Ezt az időfolyamatot tagolják profilálásokkal az egyes igék időszerkezetei: sematikus kezdő- és végpontokkal (*elmegy, bemege*), a kettő közötti részekre osztással (*araszol*). Ebbe épül be vagy erre épül rá a deiktikus igeidő, elsődlegesen a beszélői jelen idő, lehorgonyzó műveletekkel.

A folyamat az ige szemantikájában állapotok sorozata, amely pillanatnyi állapotok egymásra következve mutatnak be egy folyamatot. A pillanatnyi állapot a konfiguráció, prototipikusan két sematikus figura pillanatnyi viszonya az ige jelentésszerkezetében. Az ige jelentésszerkezete olyan szekvenciális feldolgozás, amely konfigurációk folyamatos, egymásra következő transzformációja, egymásba váltása, másként megfogalmazva állapotok folyamatos sorozata a folyamat különböző fázisait reprezentálva (Langacker 1987: 248 kk.). Az állapotok egymásra következése az időhöz viszonyítva válik temporálissá. Az ige jelentésszerkezetének időbeli alszerkezete, a temporalitás nagy változatosságot mutat. A következő tényezők különítendőek el:

tartam (hosszúság és rövideg),
kezdő- és végpont,
intenzitás.

A folyamatok különbözhetnek tartamuk (hosszúságuk, rövidegük) konstruálódása szerint. Időben rövid folyamatot jelöl pl. a *tör, ugrik, ejt* ige. Időben hosszú folyamatot jelöl például a *megy, csörgedezik, van, lóg* ige.

Egyes igék folyamatleképezésében van időbeli kezdő- és végpont, más igékben nincsen. Kezdőpontot tartalmazó ige például az *indul, elindul*, végpontot tartalmazó ige például az *leesik, elolvas*. Nincsen kezdő- és végpont például az *esik (az eső), olvas* igékben.

A folyamat intenzitása szintén tényezője az ige jelentésszerkezetének. A folyamat erősen intenzív, ha az adott időtartam alatt a folyamat során sok részeseemény történik. Például egyes mozgásigék esetén a mozgó dolog rövid idő alatt nagy távolságot tesz meg (*vágtat*), ezért intenzívebb, szemben az átlagos gyorsaságot jelölő igékkel (*megy*). A kevesebb részeseeményt tartalmazó igék (*ballag*) kevésbé intenzív tartalmúak.

Megkülönböztetendő a megértett idő és a feldolgozó idő (vö. LANGACKER 2008: 79). A megértett idő a konstruálás tárgya, az ige inherens időbelisége, a

feldolgozó idő a konstruálás közege, a diskurzust létrehozó vagy megértő ember mentális műveleteinek önmaga által megfigyelt időbelisége. A megértett idő az ige által jelölt folyamat valós ideje.

Az igei eseményszerkezet a folyamat tényleges megvalósulási elemeiből, az egymást követő elemi állapotok változása, átalakulási jellemzőiből, a folyamat nagyobb jellegzetes részeiből áll.

Az ige jelentése relációs szerkezetű: a jelölt folyamat két vagy több figura (sematikus szereplő) viszonyának temporális feldolgozása. A prototipikus ige jelentésszerkezetében két figura időbeli viszonya fejeződik ki (LANGACKER 1987: 267–271). A két figura sematikus, alszerkezetként jelenik meg a teljes jelentésszerkezetben. A figura olyan dolgot jelöl, amely csak sematikus, tehát csak legalapvetőbb tulajdonságaiban kap fogalmi képviselőt az ige jelentésében (pl. *megy valaki valahová*). A figurák rendszere adja az ige argumentumszerkezetét. A sematikus figurák nem azonos szerepűek és jelentőségűek az ige jelentésszerkezetében, a figurák közötti viszony aszimmetrikus (LANGACKER 1987: 267 kk.). Az ige jelentésszerkezetében az egyik résztvevő az elsődleges figura (a trajektor; tr), amely a figyelem középpontjában áll (például *megy valaki*). Az egy vagy több másodlagos figura (a landmark, lm) az, amihez képest valami más az előtérbe kerül és meghatározható (pl. *megy valahová*). A figura a mondat által kifejezett jelenetben résztvevőként vagy körülményjelölőként kidolgozódik (pl. részletes szemantikájú főnévvel jelölődik).

Az igeik jelentésében erődinamikai viszony érvényesül. Vannak olyan jelenetek, amelyekben az egyik szereplő energiát fejt ki, és ez az energia egy más szereplőre irányul. Ezekben a jelenetekben általában két erő feszül egymásnak. A prototipikus cselekvésben egy emberi cselekvő az energiáját valamilyen célra irányítja. Az ilyen eseményeket kifejező mondatokban megkonstruált jelenetekben aszimmetrikus energiaátvitel van leképezve: egy szereplő személy vagy fizikai tárgy (valaki vagy valami) fizikai vagy társas energiával hat egy másik személyre vagy fizikai tárgyra. Az energiaátvitel szerinti különböző változatokat az erődinamika rendszere tartalmazza szemantikailag (vö. TALMY 2000: 409–470). Az erődinamikai szemantikai szerkezet két erőforrás állandó vagy változó állapotú szembenállásának a leképezése. A figyelem középpontjában álló erőforrás az agonista, az ezzel szemben álló erőforrás az antagonista.

A tér és az azon belül azonosított dolgok térbeli fogalmi leképezését a beszélők egy tágabb figyelmi rendszerben, a tér referenciakeretében végzik el, a nézőpontoszerkezet általános sémájának megfelelően (vö. HEINE 1997, TRAUGOTT – DASHER 2002: 8). E térbeli referenciakeretben a tér viszonyfogalom: a tér tág fogalmi tartományában mint referenciakeretben egy megnevezett dolog kerül a figyelem középpontjába, más dolgokhoz: a beszélőhöz és egy másik dologhoz viszonyítva. A térbeli referenciakeretnek négy fő tényezője van:

a beszélő (konceptualizáló),
a figyelem középpontjában álló, térben elhelyezett, megnevezett dolog, a térvizonyban elsődleges figura (trajektor),
a referenciapont, egy másik térbeli dolog, amihez a megnevezett dolog térben viszonyul, a térvizonyban másodlagos figura (landmark),
a minden irányban kiterjedő tér, amelyben a beszélő és a két figura elhelyezkedik.

A referenciakeretet az észlelő és beszélő ember állítja föl. A térbeli referenciakeret nézőpontoszerkezetében az egyik kiindulópont a beszélő perspektívája (a deiktikus központ; vö. LANGACKER 1987: 120–132, SANDERS – SPOOREN 1997, TÁTRAI 2011). A másik kiindulópont egy referenciapont, ahonnan (amihez viszonyítva) a beszélő a figyelem középpontjában álló dolgot konceptualizálja (vö. MACWHINNEY 1977, LANGACKER 2008: 83–85, VAN HOEK 1997).

Az idő és a temporálisként azonosított folyamatok időbeli fogalmi leképezését a beszélők egy tágabb figyelmi rendszerben, az idő referenciakeretében végzik el, a nézőpontoszerkezet általános sémájának megfelelően (l. LANGACKER 1987, 1991, 2008, BRISARD 2002, HEINE 1997, TRAUOGOTT – DASHER 2002: 8). Az időbeli referenciakeretben az idő viszonyfogalom: az idő egy tág fogalmi tartományában mint referenciakeretben egy megnevezett és lehorgonyzott folyamat kerül a figyelem középpontjába, más folyamatokhoz (például más időbeli eseményekhez és a konceptualizáló megértő műveleteihez) viszonyítva.

A térbeli és időbeli referenciakeret az észlelésben, a feldolgozásban, valamint a fogalmi és nyelvi konstruálásban valójában egyetlen referenciarendszer. Külön tárgyalásuk módszertani okokból hasznos. A tér – idő kontinuum egységét a beszélő, tágabban a konceptualizáló mindenkori feldolgozó kiindulópontja biztosítja.

A szemantikai tényezők alapján a megy ige elsődleges jelentése jelentésszerkezetének összetevői a következők (alapbeállításban, prototipikus kontextusban):

1) a folyamat időszerkezete: közepesen hosszú idejű, folyamatos (megszakítatlan), közepes intenzitású, sematikus kezdő- és végpont nélküli (határolatlan),

2) a folyamat eseményszerkezete: járó mozgással, egyenes testtartással, saját akaratból és energiaforrásból végrehajtott helyváltoztató mozgás folyamata egy közepesen hosszú ösvényen,

3) a folyamat résztvevőinek (sematikus figuráinak) a jellege: egy elsődleges figura („valaki”), prototipikusan járó mozgással végrehajtott helyváltoztató mozgásra képes emberi lény, egy másodlagos figura („valahová”), az elsődleges figurától a folyamat kezdetén távoli térbeli hely, valamint egy másik, általában implicit másodlagos figura („valahol”), a helyváltoztató mozgás alátámasztási felülete,

4) erődinamika: az elsődleges figura saját erőforrásból mozgatja saját testét,
 5) a beszélő által megkonstruált referenciakeret nem specifikus tér-idő kontinuum, amelyben a beszélő (konceptualizáló) referenciapontja nem egyedíti a mozgást (a mozgás nem feltétlenül távolodó a beszélőhöz képest), illetve további referenciapont nincsen megjelölve.

A *megy* ige mozgást leképező jellegének további specifikációit az adott mondat és a kontextus adja meg.

3. A mozgás fő típusai a mozgásigék rendszerében

A mozgásigék fő típusait a mozgás konceptualizálásának fontos tényezői alapján lehet kijelölni. A mozgás megértésekor fontos tényező a mozgó test (fizikai tárgy) jellege, a mozgás általános jellege és a mozgás energiaforrása. A mozgást kifejező igéknek három nagy csoportja van. 1) saját aktív mozgás, 2) okozott mozgás, 3) fiktív mozgás. A mozgás más jellegű fogalmi kiterjesztésével, az ide sorolható igék poliszém hálózataival a jelen dolgozat nem foglalkozik.

Első megközelítésben a saját aktív mozgást kifejező ige olyan mozgást kategorizál, amelynek végrehajtója (az ige trajektora, vagyis elsődleges figurája) saját energiaforrásból és saját akaratból hajt végre mozgást. Ilyen ige például a *megy, beront, repül*.

Az okozott mozgást kifejező ige olyan mozgást kategorizál, amelynek végrehajtója nem saját energiaforrásból és saját akaratból hajt végre mozgást, a mozgást kiváltó energia más testből érkezik, de a mozgás végrehajtója a folyamat elsődleges figurája (az ige trajektora), vagyis a passzív mozgást végrehajtó figura áll a figyelem középpontjában. Passzív mozgást kifejező ige például a *gurul, süllyed*.

A fiktív mozgást kifejező ige metaforikus jellegű: olyan folyamatot képez le, amely térbeli mozgással konceptualizálható, jóllehet valós fizikai mozgás nem történik. Fiktív mozgást fejeznek ki az igék ezekben a mondatokban: *Közeledik a téli napforduló. Távolodunk a megoldástól*.

A mozgás lehet helyváltoztató mozgás (*megy*), helyzetváltoztató (*billen*) mozgás és saját testen belüli mozgás (*bomlik, remeg*).

4. Saját aktív mozgást kifejező igék

Amint arról fentebb szó volt, a saját aktív mozgást kifejező ige olyan mozgást kategorizál, amelynek végrehajtója (az ige trajektora, vagyis elsődleges figurája) saját energiaforrásból és saját akaratból hajt végre mozgást.

A saját aktív mozgást kifejező igék (például a *megy* ige) jelentésszerkezetében a trajektor (az elsődleges figura), aki a mozgást végrehajtja, jellegzetesen ember vagy (magasabb rendű) állat körülhatárolt fizikai testtel. Ez a figura lehet egy vagy több élőlény, illetve azok csoportja. Saját energiaforrása van, vagyis

saját mozgását saját erejéből hajtja végre, a mozgó szereplő aktív, cselekvő. Saját akaratból mozog, függetlenül az akarat tudatosságának meglététől.

Az erődinamika rendszerében a trajektor (aki/ami mozog) saját erővel rendelkezik, erőforrásként ő az agonista, aki/ami mozgatja saját testét. A trajektor egyúttal a mozgó test, az erőhatás megvalósítója, az antagonista. A saját aktív mozgást kifejező igék jelentésszerkezetében ez a viszony nem különül el, egyetlen egységként konceptualizálódik. A trajektor figurája annyi erővel és akarattal rendelkezik, hogy a mozgást végrehajthassa.

Az összetett eseményszerkezet további részeiből néhány szemantikai összetevő profilálódik az egyes igékben, a többi háttérben marad. A profilálatlan szemantikai összetevő az átlagos, semleges tényező, a profilált összetevő az átlagostól eltérő, kiemelt elem.

A saját mozgások egy részében maga a mozgás a profil (*jön, megy*), más esetben a térbeli cél értelmében a kezdő- vagy végpont: *bejön, kimegy*.

A saját mozgás eseményelemei, vagyis a mozgás epizódjai szerint a saját mozgás lehet

egyetlen homogén kontinuos mozgásként konceptualizált folyamat (*siet, vonul, ugrik*),

több diszkrét részből álló mozgásként, heterogénként konceptualizált folyamat (*araszol, furakodik*),

ismétlődő homogén elemekből álló mozgás (*ugrál, forog*).

A három csoport közötti különbség skaláris.

A mozgás módja vagy átlagos, semleges (*megy*), vagy az átlagoshoz képest eltérő, ezért profilált (*bukdácsol, kocog, vonul*). Ez utóbbi esetekben a mozgásnak az átlagos járó mozgástól különböző jellemzője kerül előtérbe (pl. *bukdácsol* 'nem egyenletesen, hanem egyensúlyát időnként elveszítve, nem feltétlenül egyenes testtartással, nehézkesen megy', vagy *vonul* 'előkelően, tekintélyt keltően halad a térben').

A mozgás sebessége lehet átlagos (semleges, amikor a sebességnek nincsen jelentősége a konceptualizációban: *megy*), illetve lehet a nagyon gyors (*száguld*) és a nagyon lassú (*cammog*) közötti skálán sokféle.

A mozgás végrehajtásának módja egyúttal a mozgás végrehajtójának viselkedését is előtérbe helyezheti. Például a viselkedés szempontjából semleges *bemegy* ige által leképezett mozgást a *benyomul* (erővel), *bemerészkedik* (félve), *bepofátlankodik* (szemtelenül), *beront* (nagy sebességgel, váratlanul), *beslisszol* (ügyesen, titokban) különböző lehetséges magatartások nézőpontjából profilálja.

A tér referenciakeretének jellegzetes térelemei, vagyis a mozgó tárgy (a trajektor) viszonyítási pontjainak térbeli típusai a saját mozgás esetében a következők:

az útvonal hossza (*megy, belép*),

a mozgás terének kiterjedési nagysága (*bemegy az erdőbe, ugrál a kertben*),

a felület nagysága (*bejár vmit*),
a mozgás tengelye (*fordul, pörög*).

A saját aktív mozgás irányultság szerint
a konceptualizáléhoz képest semleges (*jár, sétál, siet*),
a konceptualizáló felé tart (*jön, közeledik*),
a konceptualizálótól távolodó (*megy, távolodik*).

A mozgó tárgy a konceptualizálóval együtt a térbeli útvonal végpontjában van (*bejön*), vagy a konceptualizáló a térbeli útvonal kezdőpontjában vagy ahhoz közel, a végponttól távol van a mozgóhoz képest (*bemegy*).

Térbeli határoltság szerint az aktív saját mozgás
aszimmetrikusan határolt: a kezdőpont (*elindul*) vagy a végpont van profilálva (*bemegy*),

szimmetrikusan határolt: a kezdőpont és a végpont egyaránt profilálva van (*perdül, fordul, ugrik*).

Az idő referenciakeretében a tartam lehet
átlagos (semleges) (*megy*),
hosszú (*vonul*),
rövid (*beviharzik, lendül, ugrik*).

A saját aktív mozgás időbeli határoltság szerint lehet
aszimmetrikusan határolt: a kezdőpont (*elindul*) vagy a végpont van profilálva (*bemegy*),

szimmetrikusan határolt: a kezdőpont és a végpont egyaránt profilálva van (*perdül, fordul, ugrik*).

A térbeli és időbeli határoltság a feldolgozásban egyetlen tér-idő kontinuumot alkot. Egy mozgás a mindennapi megismerésben egy tér-idő pontban kezdődik vagy fejeződik be, a térbeli és időbeli határ nem válik szét. Szétválasztásuk a leírásban módszertani eljárás eredménye.

Az intenzitás megegyezik a sebesség tényezőjével: a nagyon gyors mozgás nagymértékben intenzív, sok részesemény történik adott időtartam alatt (*szárguld*), a nagyon lassú mozgás kismértékben intenzív, kevés részesemény megy végbe adott időtartam alatt (*cammog*). A két szélső tartomány közötti skálán sokféle további intenzitásmérték létezik. Semleges, átlagos intenzitású pl. a *megy, jön, jár* (ezek az igék átlagos sebességű, leggyakoribb emberi járó mozgást képeznek le).

A mozgás másodlagos figurái (grammatikailag a mozgásige határozós vonzatai) a térnek a beszélő, a konceptualizáló által megkonstruált relatív referencia-pontjai. Név másokkal kifejezve többek között a következő térviszonyok szolgálnak viszonyítási pontként a mozgó tárgy konceptualizálásához: valahol, valaminél, valahová, valahonnan, valamibe, valamire, valamiből, valamiről, valami felé, valamihez, valamitől, valamiért, valamin. A saját aktív mozgást kifejező

igékben lehet helyváltoztató és helyzetváltoztató mozgás (pl. *halad, közelít, ill. fordul*).

5. Okozott mozgást kifejező igék

Az okozott mozgást kifejező ige olyan mozgást kategorizál, amelynek végrehajtója (az ige trajektora, vagyis elsődleges figurája) nem saját energiaforrásból és saját akaratból hajt végre mozgást, a mozgást kiváltó energia más testből vagy külső erőforrásból érkezik, de a folyamatnak a végrehajtója az elsődleges figura (az ige trajektora), vagyis a passzív mozgást végrehajtó figura áll a figyelem középpontjában (az okozásra l. TALMY 2000: 471–549).

Az okozott mozgást kifejező igék (pl. a *billeg, esik* ige) jelentésszerkezetében a trajektor (az elsődleges figura) jellegzetesen lehet élettelen fizikai tárgy vagy ember, állat körülhatárolt fizikai testtel, amely/aki a mozgást végrehajtja. Ez a figura lehet egyetlen vagy több élőlény, illetve azok csoportja. Saját energiaforrása lehet, de saját mozgását nem saját erejéből hajtja végre, a mozgó szereplő témaként konstruálódik, nem cselekvő. Más erőforrás hatására mozog, függetlenül saját akaratának meglététől.

Az okozott mozgást kifejező igék esetében az erődinamika rendszerében a trajektor (aki/ami mozog) az agonista, gyengébb saját erővel rendelkezik, mint a mozgást okozó erőforrás, az erősebb antagonista, az az implikált erőhatás, aki/ami mozgatja a trajektor agonista testét.

A trajektor a mozgó test. Az okozott mozgást kifejező igék jelentésszerkezetében a trajektor – landmark (agonista – antagonista) viszony elkülönül, de az antagonista másodlagos figura az ige lexikális jelentésszerkezetében bennfoglalva konceptualizálódik, ez a figura nem kerül előtérbe. Az agonista trajektor figurája kevesebb erővel rendelkezik, így az antagonista erőforrás a mozgást végrehajtatja vele.

Az összetett eseményszerkezet további részeiből néhány szemantikai összetevő profilálódik az egyes igékben, a többi háttérben marad. A profilálatlan szemantikai összetevő az átlagos, semleges tényező, a profilált összetevő az átlagostól eltérő, kiemelt elem.

Az okozott mozgások egy részében maga a mozgás a profil (*zuhan, leng*), más esetben a térbeli cél értelmében a kezdő- vagy végpont: *lezuhan, kiesik*.

Az okozott mozgás eseményelemei, vagyis a mozgás epizódjai szerint a saját mozgás lehet

egyetlen homogén kontinuos mozgásként konceptualizált folyamat (*esik, pottyán, folyik*),

több diszkrét, nem ismétlődő részből álló mozgásként, heterogénként konceptualizált folyamat (*csúszkál*),

ismétlődő homogén elemekből álló mozgás (*libeg, billeg*).

Az okozott mozgás módja vagy átlagos (semleges) (*mozog*), vagy mozgás jellege lényeges, ezért profilált (*csúszik, leng, terjed*). Ez utóbbi esetekben a mozgásnak a feltűnő fizikai jellemzője kerül előtérbe (pl. *csúszik*: rögzített felületen érintkezéssel, jelentékeny súrlódással, egyenletesen és nehézkesen halad).

A mozgás sebessége lehet átlagos (semleges, amikor a sebességnek nincsen jelentősége a konceptualizációban: *folyik*), ill. lehet a nagyon gyors (*ömlik*) és a nagyon lassú (*csorog*) közötti skálán sokféle.

Mivel a mozgó test passzív a mozgásban, a mozgás végrehajtásának módja a végrehajtó viselkedése szempontjából semleges.

A tér referenciakeretének jellegzetes térelemei, vagyis a mozgó tárgy (a trajektor) viszonyítási pontjainak térbeli típusai a saját mozgás esetében a következők:

- a felület nagysága (*szétárad*),
- a mozgás tengelye (*fordul, pörög*),
- felfüggesztési pont (*leng, libeg*),
- az útvonal hossza (*folyik*),
- a mozgás terének kiterjedési nagysága (*csúszik a jégen*).

Az okozott mozgás irányultság szerint

- a konceptualizáléhoz képest semleges (*folyik*),
- a konceptualizáló felé tart (becsorog, bejut),
- a konceptualizálótól távolodó (*kifolyik, kijut*).

Az irányultságot azonban töltés nem fejezi ki, csak igekötővel vagy más térjelölő elemmel válik kifejtetté.

Az okozott mozgás esetében a mozgó tárgy elhelyezkedése az útvonalon nem variábilis a konceptualizáló térbeli helyzetéhez képest (*befolyik, kifolyik*).

Térbeli határoltság szerint a passzív okozott mozgás

- aszimmetrikusan határolt: a kezdőpont (*kizuhan*) vagy a végpont van profilálva (*fennakad*),
- szimmetrikusan határolt: a kezdőpont és a végpont egyaránt profilálva van (*perdül, fordul, ugrik*).

Az idő referenciakeretében a tartam lehet

- átlagos (semleges) (*folyik*),
- hosszú (*terjed*),
- rövid (*csusszan, pottyán*).

Az okozott mozgás idő szerint lehet

- aszimmetrikusan határolt: a kezdőpont (*elsodródik*) vagy a végpont van profilálva (*beomlik*),
- szimmetrikusan határolt: a kezdőpont és a végpont egyaránt profilálva van (*perdül, fordul, ugrik*).

Az okozott mozgás esetében a határoltság szintén tér-idő kontinuumban funkcionál, párhuzamosak és egymásnak megfelelnek a mindennapi kategorizációban.

Az intenzitás megegyezik a sebesség tényezőjével. Semleges, átlagos intenzitású például az esik (átlagos sebességű függőlegesen lefelé tartó passzív mozgás). A nagyon gyors mozgás nagymértékben intenzív, sok részesemény történik adott időtartam alatt (*zuhan*), a nagyon lassú mozgás kismértékben intenzív, kevés részesemény megy végbe adott időtartam alatt (*süllyed*). A két szélső tartomány közötti skálán sokféle további intenzitásmérték létezik.

A mozgás másodlagos figurái (grammatikailag a mozgásige határozós vonzatai) a térnek a beszélő, a konceptualizáló által megkonstruált relatív referenciapontjai. Névmásokkal kifejezve a következő térviszonyok szolgálnak viszonyítási pontként a mozgó tárgy konceptualizálásához: valahol, valahová, valahonnan, valamibe, valamire, valamiből, valamiről, valami felé, valamitől, valamiért, valamin. Az okozott mozgást kifejező igékben lehet helyváltoztató mozgás (*fo-lyik*), helyzetváltoztató mozgás (*billen*) és saját testen belüli mozgás (*bomlik, remeg*).

Az okozott mozgás egy változata egyfajta állapotváltozás (például *remeg, rogy*). Ezeknek az igéknek az erődinamika-rendszerében nincsen vagy nem feltétlenül van közvetlen külső okozó, azonban a mozgás nem saját akaratból történik, bár közvetlenül saját erőforrásból.

6. Fiktív mozgást kifejező igék

A fiktív mozgást kifejező ige metaforikus jellegű: olyan folyamatot képez le, amely térbeli mozgással konceptualizálható, jóllehet valós fizikai mozgás nem történik (vö. TALMY 2000: 99–175, HUUMO 2009). Fiktív mozgást fejeznek ki az igék ezekben a mondatokban: *Közeledik a téli napforduló. Távolodunk a megoldástól.* A fiktív mozgást kifejező ige olyan mozgást kategorizál, amelynek végrehajtója (az ige trajektora, vagyis elsődleges figurája) nem hajt végre tényleges térbeli fizikai mozgást. Az elsődleges figura vagy valamely időbeli folyamat részese, amelyben maga az időfolyamat profilálódik, vagy valamely térbeli kiterjedés részese, amelyben a térbeli kiterjedés térbeli és időfolyamatként profilálódik. Mindkét esetben mozgásfogalom képezi le az időbeli vagy térbeli kiterjedést. Mivel nincs valós cselekvés, a mozgás fiktív.

Az első esetben valamely időpont, időponthoz kötött esemény és az időpont konceptualizálója közötti viszony adja a fiktív mozgás alapját. Ennek a fiktív mozgásnak két változata van: 1) az időpont mozog a konceptualizáló felé (1), 2) a konceptualizáló mozog időben az időpont felé (2).

(1) a) *Közeledik karácsony.*

b) *Repül az idő.*

- (2) a) *Elhagytuk halottak napját.*
 b) *Rohanunk a végkifejlet felé.*

A második esetben egy térszerkezet, prototipikusan az útvonal mint tárgy vagy az útvonal mentén lévő fizikai tárgyak konstruálódnak meg időbeli mozgással:

- (3) a) *Az út az erdő mellett vezet el.*
 b) *A vonat ablaka előtt fák suhantak el.*

A fiktív mozgást kifejező igék általában saját mozgást cselekvőként leképező igék, amelyek a metaforikus szerkezetben saját erővel rendelkeznek. Jellegetesen egyetlen homogén kontinuos mozgásként konceptualizált folyamatot fejeznek ki, változó sebességgel és intenzitással. Tér- és idővonatkozásuk rokon a saját mozgást kifejező igék megfelelő jellemzőivel, meghatározó tényező a konceptualizáló perspektivikus kiindulópontja (referenciapontja) a mozgás irányának megkonstruálásában. Ugyanakkor vonzatstruktúrájuk (a landmarkok rendszere) korlátozottabb, mint a fizikai mozgást kifejező igéké.

7. Összefoglalás

A mozgást jelentő igék prototipikusan fizikai tárgyak térbeli fizikai mozgását fejezik ki. A mozgás szemantikai megkonstruálásában meghatározó tényező a mozgást végző test jellege: az ige jelentésszerkezetében az elsődleges figura (trajektor) mozoghat saját erőforrásból cselekvőként, és mozoghat más test vagy egyéb erőforrás erőhatására passzív témaként.

A mozgás szemantikai leképezésében fontos tényező a mozgás eseményszerkezete, az ebből előtérbe helyezett elemek jellege, a mozgás módja, sebessége, a tér referenciakeretében a viszonyítási pontok (landmarkok) típusai, a konceptualizálóhoz való irányultság szerinti viszony, a határoltság, illetve az idő referenciakeretében a tartam, az intenzitás, és szintén a határoltság.

A mozgást jelentő igéknek három fő szemantikai típusa van: 1) a saját aktív mozgást kifejező igék, 2) az okozott mozgást kifejező igék, 3) a fiktív mozgást leképező igék. A három típus a megjelölt tényezők egy-egy jellegzetes mátrixa szerint épül föl, közöttük jellegzetes különbségek vannak főképp a mozgó tárgy jellege, az erődinamika és a mozgás terének típusa szerint.

A mozgást kifejező igék mozgást leképező jellegének további specifikációit, így aspektuális tartalmát, a fogalmi hatókör alakulását és a lehorgonyzó igeidő szemantikai hatását az adott mondat és a kontextus adja meg. Ez a kérdés már egy másik tanulmány tárgya.

Irodalom

- BRISARD, FRANK (ed.) (2002), *Grounding. The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- HEINE, BERND (1997), *Cognitive Foundations of Grammar*. Oxford University Press, Oxford.
- VAN HOEK, KAREN (1997), *Anaphora and Conceptual Structure*. The University of Chicago Press, Chicago.
- HUUMO, TUOMAS (2009), Fictive dynamicity, nominal aspect, and the Finnish copulative construction. *Cognitive Linguistics* 20–21: 43–70.
- LAKOFF, GEORGE (1987), *Women, Fire, and Dangerous Things*. The University of Chicago Press, Chicago.
- LANGACKER, RONALD W. (1987), *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press, Stanford, California.
- LANGACKER, RONALD W. (1991), *Foundations of Cognitive Grammar. Volume II. Descriptive Application*. Stanford University Press, Stanford, California.
- LANGACKER, RONALD W. (2008), *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- MACWHINNEY, BRIAN (1977), Starting points. *Language* 53: 152–168.
- SANDERS, JOSÉ – SPOOREN, WILBERT (1997), Perspective, Subjectivity, and Modality from a Cognitive Linguistic Point of View. In: LIEBERT, WOLF-ANDREAS – REDEKER, GISELA – WAUGH, LINDA (eds), *Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 85–112.
- TALMY, LEONARD (2000), *Toward a Cognitive Semantics. Volume I. Concept Structuring Systems*. The MIT Press, Cambridge, MA.
- TÁTRAI SZILÁRD (2011), *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TAYLOR, JOHN R. (1995), *Linguistic categorization*. Oxford University Press, Oxford.
- TOLCSVAI NAGY GÁBOR (2014), *Az ige a magyar nyelvben. Funkcionális elemzés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- TRAUGOTT, ELIZABETH CLOSS – DASHER, RICHARD B. (2002), *Regularity in Semantic Change*. Cambridge University Press, Cambridge.